

BOKOR ZSUZSA*

A nemzet biológiája

Marius Turda: *În căutarea românului perfect: specific național, degenerare rasială și selecție socială în România modernă.*

[A tökéletes román keresése: nemzeti specifikum, faji degenerálódás, társadalmi szelekció a modern kori Romániában.] Iași: Polirom, 2024. 307 oldal

Hogyan határozható meg a románság biológiai alapja? Ki tartozhat a nemzethez, és mi legyen azokkal, akik nem részei ennek a biológiai testnek? Marius Turda¹ legújabb könyvének központi fogalma a nemzeti specifikum (*specificul național*), és fő kérdése az, hogy a faj² fogalma miként vett részt a nemzeti hovatarozás biológizáló folyamatában a modern kori Romániában. Ennek megértésére azokat a faji és eugenikai metaforákat veszi sorra a 19. század végétől a kommunizmus korszakáig, amelyek a román nemzet regenerálódásáról szóló politikai és ideológiai üzenetet erősítették meg.

* A szerző etnográfus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: zsbo-
kor@yahoo.com; ID: 0000-0002-2878-2951

¹ Marius Turda biomedicina-történeti professzor az Oxford Brookes Egyetemen. Jól ismert szakértője a közép- és kelet-európai biopolitikáknak és az eugenika európai recepciójának. Munkái közé tartozik az *Eugenics and Nation in Early Twentieth-Century Hungary* (Palgrave, 2014.), a *Latin Eugenics in Comparative Perspective* (Bloomsbury, 2014.) és a *Historicising Race* (Bloomsbury, 2018.). Szerkesztőként többek között a *The History of East-Central European Eugenics, 1900–1945: Sources and Commentaries* (Bloomsbury, 2015.) és a *Religion, Evolution and Heredity* (University of Wales Press, 2018.) című kötetek fűződnek a nevéhez. Románul – a Polirom Kiadónál – a következő kötetei jelentek meg az utóbbi évtizedben: *Eugenism și modernitate. Națiune, rasă și biopolitică în Europa (1870–1950)* (2014.), az *Istorie și rasism. Ideea de rasă de la Iluminism la Donald Trump* (2019.).

² A faj (románul: *rasă*) kifejezést jelen esetben arra a fogalomra értjük, amelyet a 19. század óta az emberi természetet magyarázó biológiai elméletek dolgoztak ki. Ezek a tudományos megismerési irányzatok eleinte, mint például a biológiai antropológia vagy a Francis Galton óta virágzó eugenika – fizikai, szociális és lelki tényezők megnevezése révén – különböző faji csoportokat azonosítottak be, ugyanakkor azon dolgoztak, hogy a csoporttulajdonságok ismeretében hogyan járulhatnának hozzá az egyes fajok feljavításához. A 20. században, különösen az I. világháború után ez a fogalom nagymértékben változott, és, túllépve a biológia és az orvostudomány keretein, Marius Turda kifejezésével élve, a „nemzeti hovatarozás biológizálásának” folyamatában vett részt, és igen gyakran a nacionalista politikák eszközüvé vált.

A kötet több szempontból is formabontó. Először is azért, mert a szerző – amint azt a romániai könyvbemutatóin több alkalommal is nyilatkozta – nem elsősorban a szakközönségnek írta a kötetét, hanem az volt a célja, hogy példák százai által kibontsa a biológiai alapokra helyezett nemzet fogalmát, és megértse, illetve megértesse, hogyan válhattak az eugenikából származó fogalmak a kizárás, a másságteremtés eszközeivé a történelem során. A kötet erkölcsi hozadéka pedig a *szembesítés* kíván lenni: a román társadalomnak meg kell ismernie ezt a fejezetet is a múltjából, és szembe kell néznie önmagával. A szembesülés a múltban elkövetett tettekkel, a felelősség felvállalása szükséges ahhoz, hogy a társadalom tovább tudjon lépni a *ki a román* „rögeszmén”, hogy a későbbiekben az ezzel járó megkülönböztetést/marginalizációt elkerülje.

A munka egyik különlegességét adja az is, hogy nem szövi át a szöveget a szakirodalmi intertextusok bonyolult hálójába. A 15 oldalas előszóban megtörténik a szakirodalomra való hivatkozás, a szerző számot vet azokkal a szövegekkel, amelyek a 20. század Romániájának történelmét próbálták megérteni az etnicitás, a nacionalizmus és az eugenika kérdésein keresztül. A kötet további, majdnem 300 oldala azonban kísérlet: a kötetet indító kérdésre fűzi fel a román nemzetteremtés-nemzetbiológia-eugenika-rasszizmustörténet egyes fejezeteit, folyamatos történetté rakja össze ezeket, és az esztörténeti fejezeteket a jogtörténeti és politikatörténeti epizódokkal olvassa össze. Megértéskísérlet, a források párbeszéde ez, vagy ha úgy tetszik, drámája.

A román történetírásban sokáig hiányzott a fajiságkoncepciókkal és -narratívákkal kapcsolatos elemzés, és – bár az utóbbi évtizedben jelentős lépések történtek e téren – a történészek ritkán nyúlnak vissza az ezekkel kapcsolatos forrásokhoz, hogy megpróbáljanak magyarázatot keresni olyan kérdésekre, mint a társadalmi szegregáció, az etnikai sztereotípiák, a kisebbségek másként való kategorizálása. Marius Turda ezeknek a fogalmaknak a változását és jelenlétességét ragadja meg ebben a kötetében.

A nagy mainstream nemzeti tendenciák megrajzolásán túl az teszi rendkívül izgalmassá a könyvet, hogy nem egy töretlen folyamatként tekint a nemzeti azonosság biologizálására, hanem számol a véleményformálók és fajleméletalkotók diverzitásával, azokkal a belső ellentmondásokkal, amelyek a nemzetállamépítés belső feszültségeit hordozzák. A faji alapon történő megkülönböztetés romániai története egy egybefüggő, lineáris, de szakaszaiban mégis rendkívül különböző folyamatokat mutat meg.

Miért fontos ez a munka?

Turda kötete egyfajta időbeli és térbeli keresztmetszetét rajzolja meg a román nemzeti specifikumnak. Nem szakítja ki abból az európai ideológiai és társadalomtörténeti

milióiból, amelyben létrejött, de igényt tart arra, hogy élesebb kontúrt kapjanak a helyi, belső karakterek. Romániának Németországgal, Franciaországgal, valamint Olaszországgal zajló kulturális párbeszédének minden bizonnyal voltak fontos következményei, és nemcsak a tudományos élet belső dinamikájára, hanem a biológiai antropológia mint tudományos diszciplína és az eugenika mint bioszociális és orvosi mozgalom fejlődésére is hatással voltak. Azonban – még ha a fajelméletek tekintetében át is vettek néhány nyugati kulturális modellt – a nemzeti sajátosságokkal kapcsolatos viták mégis a romániai realitásokat tükrözték. A szerző ebbe a gondolatba kapaszkodik, és a nyugati modellek adaptációját folyamatában vizsgálja, egyfajta *longue durée*-t ír le. Ez annál is inkább fontos, mivel a fajról való gondolkodás hosszú távú vizsgálata és feltérképezése segíthet jobban megérteni, hogy diszkurzív és konceptuális folytonosság van a 19. század utolsó évtizedének faji nacionalizmusa és az 1930-as és 1940-es évek eugenikus és biopolitikai programja között, amely végül többek között a zsidó és roma holokauszthoz vezetett.

A nemzeti biológiai testhez való tartozás követelményeinek felállítása természetesen nem csak az újonnan alakult román nemzetállamra volt jellemző, hiszen a 19–20. század fordulóján, majd a 20. század első felében egész Európán végigsöpört az eugenika, a faj feljavítása, valamint a fajismeret iránti lelkesedés. Az I. világháborút követően megalakult Nagy-Románia nemzetépítésében azonban kulcsfontosságú szerepet tulajdonítottak a hovatartozásnak, és az sem elhanyagolandó tény, hogy az ebben a biologizáló nemzetdiskurzusban részt vevők többsége már nemcsak a laborokba és a dolgozószobáikba bezárkózó tudós volt, hanem a nemzetállam sorsáról döntő, befolyásos intézményvezető is.

A román eugenikai mozgalom, ahogyan 1900 után és különösen 1918 után fejlődött, a román nemzetállam megteremtésére irányuló, szélesebb körű nemzeti projekthez viszonyítva határozódott meg. E cél elérése érdekében a román eugenikusok kettős küldetést vállaltak: egyrészt azonosítani akarták azokat a románokat, akiket védeni kell, másrészt pedig stratégiát dolgoztak ki, hogy meggyőzzék őket a nemzet jövőjéért viselt felelősségükről. Ezért is látja szükségesnek Turda az egyes regionális összefüggéseknek és az ország sajátos multietnikus környezetének a vizsgálatát, amelyben az eugenikus eszmék és gyakorlatok ebben az időszakban fejlődtek.

Más európai országokhoz hasonlóan a faj a modern Romániában is széles körben használt fogalomná vált. A 20. század elején konszenzus alakult ki Romániában azt illetően, hogy a faji kategóriát szükséges bevinni a nemzeti identitás-építés programjába. A román szerzők gyakran vitatkoztak a fogalom jelentéséről és ennek a helyi kontextusban, az etnikailag igencsak heterogén lakosságra való alkalmazásáról. A faj ebben az összefüggésben olyan fogalomná vált, amelyet a modern román állam politikai geometriájának legitimálására és igazolására használtak, nemcsak a többségi lakossággal, hanem az etnikai kisebbségekkel, különösen a zsidókkal, de a románokkal, a székelyekkel és a csángókkal szemben is. Ezt a faji

terminológiát az egyetemeken, kutatóintézetekben és az 1918 után létrehozott eugenikai központokban dolgozták ki, de a nagyközönség számára is elérhetővé tették: bemutatták a sajtóban és nyilvános konferenciákon értekeztek róla.

A kötet első fejezete ennek a folyamatnak az előzményeit tárgyalja, és komplex megközelítésben mutatja be a nyugaton szocializálódott 19. századi román tudósok ráhangolódását a fajelméletekre. Így kerül fókuszba Constantin Rădulescu Motru, A. C. Cuza és Aurel C. Popovici, akik Houston Stewart Chamberlain eszméit próbálták meg adaptálni. Rendkívül izgalmas látni, hogy a brit/német Chamberlain filozófiája, a román nemzetépítés 19. századi tendenciái, Mihai Eminescu és Lucian Blaga költők parasztságkonceptiója és a korban már elhatalmasodó antiszemitizmus miként ér össze, és hogyan harmonizál a román politikai kultúra más megközelítéseivel, például azzal az igénnyel, hogy a románoknak új nemzeti spiritualitásra van szükségük. Eminescu és a két világháború közötti követői számára a parasztság biológiai egység volt, amelyben az ősök öröksége, a népi vér és a lélek mutatkozik meg. A román paraszt – vallotta Rădulescu-Motru – nemcsak társadalmi, hanem etnikai kategória is volt, az egyetlen, amelyben a történetiség és a kollektív lelkeség egyesült, a nemzeti megújulás egyetlen forrása. Ebből kiindulva remélhetőnek vélte, hogy az „új lélek” kialakításának nemzeti projektjével egy időben ennek a rétegnek a kulturális mobilizációjára is sor kerül. Rădulescu-Motru azonban nem egy vidéki utópiát javasolt, az etnikai megújulás programját nem a múltba való visszatérésként, hanem a jövőre vonatkozó tervként fogta fel, a románok siralmas állapotának javítására irányuló általános erőfeszítés részeként. A romániai kulturális változás iránti vágytól vezérelve talán elkerülhetetlen volt, hogy Rădulescu-Motru is bekapcsolódjon a „zsidókérdés” körüli vitába – mondja Turda. Az ősiségmegtalálás és a falubiológia kérdésénél kapcsolódik Turda az antiszemitizmus és a kizárás problémájához is. A zsidóság mint betegséget hordozó faj képe az orvosi és eugenikai diskurzusból nőtt ki, elméleti háttérét jelentette a „zsidó ügynek” az I. világháború után, és megalapozta a kisebbségek kizárásának szükségességét a nemzetből, azaz orvosiilag indokolta a marginalizációt.

A kötet második fejezete az antiszemitizmus kérdését vizsgálja, különösen a két világháború közötti időszak vonatkozásában. Az antiszemitizmus – mondja Turda – az antropológusok által kínált, a különböző emberi fajok morfológiai jellemzőinek változékonyságára és öröklődésére vonatkozó magyarázatokat használta fel a szegregációs és diszkriminációs politikák igazolására. Így került be a faji degenerálódás fogalma a tudományos nyelvből a közéletbe és a politikákba, fonódott össze az antiszemitizmussal és általában véve a románok és nem románok közötti interetnikus kapcsolatok biomedikalizációjával. Éppen ezért, hangsúlyozza Marius Turda, nem elég a politikai diskurzusokat tanulmányozni, ha meg akarjuk érteni a jelenséget, hanem az orvosi elméleteknek az antiszemitizmusra gyakorolt hatását is meg kell vizsgálnunk, azaz a faji tudományos elméletek jelenlétét a román nép degenerációjáról szóló 19. század végi és 20. század eleji vitákban Arthur de Gobineau, Henri

de Boulainvilliers, Bénédict Augustin Morel, Cesare Lombroso, Max Nordau fajelméleteihez kanyarodunk vissza, hiszen ezek olyan stigmatizációs és kizárásos szó-készletet alkottak meg, amelyet a századfordulón és azt követően, a két világháború között a román gondolkodók nagy része szívesen alkalmazott, és amely a zsidóságot mint a román népet degeneráló csoportot mutatta be.

A kötet harmadik nagyobb fejezete a biopolitika és nemzetantropológia fogalmait bontja ki, a két világháború közötti Iuliu Moldovan biopolitikáját és a köré épülő eugenikai iskolát, az eugenikai alapokra épülő intézményeket, majd a fajbiológiai, fajantropológiai kísérleteket veszi számba. Turda ebben a fejezetben az általa már korábban is elemzett szerológiai (vérszérum) és kraniológiai (koponyatan) kutatásokra is kitér, de ezúttal a kötetben megjelölt problémára varrja fel őket, és az érdeklí, hogy ezek a kutatások miként szolgálták a nemzeti önazonosság keresését, és hogyan járultak hozzá az etnikai másságdiskurzusok kialakulásához. Ez adja majd a kulcsot olyan korabeli alapművek megértéséhez is, mint például Petre Râmneanțu 1935-ös tanulmánya.³ Râmneanțu szerológia kutatásaiban izohemagglutináló eljárással dolgozott, és az volt a célja, hogy a Székelyföld magyar falvaiban megállapítsa a románok biokémiai faji indexét, majd azonosítsa azokat a falvakat, amelyek szerinte csak „felületesen székelyesedtek el” (vagyis azokat a településeket, ahol a „románok biológiai faji indexe” könnyen kimutatható). Râmneanțu a kutatásai eredményeit nem titkoltan nacionalista köntösbe burkolta, és nyílt szándéka volt, hogy ezeket a tudományos perspektívákat a szélesebb közönséggel is elfogadtassa. Turda ezekből az antropológiai kutatásokból bontja ki azt a székelységről kialakított, a két világháború között meghatározó képet is, amely szerint a lakosságnak ez a része fajilag nem alsóbbrendű, ezért asszimilálható, ellentétben olyan etnikumokkal, mint a zsidók vagy a romák.

Az eugenikusoknak a politikai és közgondolkodásra tett hatását azért fontos ilyen részletesen szemügyre venni, mondja, mert Romániában az 1940-es évek elején – akárcsak a fasiszta Olaszországban és a náci Németországban – a különböző radikális politikai javaslatok egy totalitárius biopolitikai államot szorgalmaztak, amelyet a román etnikai felsőbbrendűség megtestesítőjének tekintettek.

Bár a szerző nem tér ki részletesen erre, de megemlíti, hogy a Râmneanțu és csapata végezte szerológiai kutatás Észak-Erdélyben 1940 után is folytatódott, ám ezúttal magyar kutatócsapatok (például Malán Mihály és Csík Lajos) indították ezeket a Kolozsvári Egyetemen, egyfajta válaszként a román eugenikus kutatásokra.⁴

³ Râmneanțu, Petru: Cercetări asupra originii etnice a populației din sud-estul Transilvaniei pe baza compoziției serologice a sângelui. *Buletin Eugenic și Biopolitic*, 1935/1–3. 36–66.

⁴ Csík Lajos – Kállay Ernő: Vércsoportvizsgálatok kalotaszegi községekben. Kolozsvár: Miner-va Kiadó, 1942.; Malán Mihály: Erdélyi magyarok és románok az embertan tükrében. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. Budapest: Athenaeum Irodalmi Kiadó, 1943. 1. köt., 599–667.

A kötet 4. fejezete egy újabb problémát kapcsol a nemzeti önismeret kérdésköréhez, ez a sterilizálás kérdése. Bár ténylegesen ilyen tárgyú sterilizációs törvény nem jött létre, Romániában is komoly vitákat generált ez a kérdés, a reprodukciós kontrollt számtalan törvény szabályozta, és a faji romlás fogalma bekerült a köznyelvbe. Jól szemlélteti ezt az 1940-es dekrétum, amely megtiltotta a zsidók és románok közötti házasságot,⁵ de az 1936-os Büntető törvénykönyv 446. cikkelye is, amely megtiltotta a 16 év alatti kiskorúak közötti házasságkötést, továbbá az együtt élő kiskorúakat és szüleiket pénzbírsággal és szabadságvesztéssel büntette, mivel ez a faji degenerációt előidéző bűntettnek („delictum de degenerare a rasei”) minősült.⁶ Az 1939. november 7-én bevezetett új Polgári Törvénykönyv és annak 1940-es felülvizsgált változata megerősítette az állam jogát a „tisztaság, az egészség és a társadalmi javulás” felügyeletére, beleértve az olyan házasságok megakadályozását, „amelyekből elfajzott, egészségtelen elmeállapotú gyermekek születnek”⁷. 1943-ban pedig Romániában is bevezették az új törvényt, amely kötelezővé tette az egészségügyi bizonyítvány bemutatását a polgári házasságkötéskor. Egyre nagyobb hangsúlyt kapott tehát a faj feljavításának kérdése és az állam felelősségvállalása ebben a folyamatban. A degeneráltnak tekintett egyedek szaporodásának megállítása (a házasság előtti tanácsadással és az orvosi ellenőrzéssel), illetve a felsőbbrendűek szaporodásának elősegítése a kontroll olyan területeit jelentették, ahol a kizártak listázása magától értetődő volt. A kizárás tovább gyűrűzött a zsidók és romák eltávolítására irányuló akciókban a II. világháború idején (1942-ben 24 686 roma származású személyt deportáltak Transznisztria területére). Ebben a folyamatban meghatározó volt a román vér egész pontos definíciójára való törekvés, miközben a szakemberek és a végrehajtó intézmények számtalanszor arra panaszkodtak, hogy szinte lehetetlen megállapítani, ki a román és ki a roma.

A kötet záró fejezete túlmegy a két világháború rendkívül sűrű és feszültségekkel teli korszakán, és azt nézi meg, hogy az eugenikai metaforák és a nemzet faji alapjai miként változtak a II. világháború után. Romániában az 1945 utáni évtizedekben az eugenika már nem kapta meg azt a nyilvános elismerést és támogatást, amelyet a két világháború közötti időszakban, de látenssen jelen volt a közbeszédben és a tudományos diskurzusokban. Érdekes volt ezt az ideológiaátvitelt látni intézmények és személyek esetében is. A két világháború közötti fajkonceptióktól való teljes eltávolodás az 1950-es évekre tehető, ezáltal az orosz modellek átvételével és kizárólagos használatával. A romák faji másságának hangsúlyozása és az ebből eredő kizárás azonban nem ért véget az Antonescu-korszakkal, hanem

⁵ Decret-Lege pentru oprirea căsătoriilor între românii de sânge și evrei. *Monitorul Oficial*, vol. 108, nr. 183, 1940. 4086–4088.

⁶ *Codul Penal Carol al II-lea adnotat*. Vol. 3, București: Editura Librăriei Socec, 1937. 18.

⁷ Decret-lege pentru modificarea Codului Civil Carol al II-lea. *Monitorul Oficial*, 30 August 1940 Nr, 200, 4727.

az eugenikai metaforák – például az, hogy a romák hozzájárulnak a román faj degenerációjához – tovább éltek ezután is.

A kötet olvasása során nyilvánvalóvá válik, hogy a „ki tartozik a nemzethez” kérdés megválaszolása egyfajta biológiai mátrix alkalmazását tette szükségsszerűvé a 20. század elejétől. Ez a mátrix egyrészt a kívülről való azonosítás lehetőségével kecsegtetett, és azzal, hogy meghatározhatja azokat a faktorokat, amelyek szerint románnak születhetett valaki, továbbá volt egy belső kritériumrendszere is, amely a románok biológiai közösségén belül maradást kondicionálta: ez azonban rendszerint együtt járt a kizárással, a nem megfelelő egyedek (az elmebetegek, a fertőző betegek, az alkoholizmusban szenvedők, a deviánsok, az örökletes betegségben szenvedők stb.) kizárásával. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ennek a biológiai mátrixnak a társadalomtörténetét írta meg Marius Turda ebben a kötetében.

És mi történik a múlttal való szembenézés után?

A fajról való tudás és az iránta való érdeklődés története rendkívül izgalmas, hiszen számtalan változáson ment át Európa-szerte. A 19. századi eugenikától – amely rendkívül erőteljes akadémiai tradíció volt, és alapvetően a társadalom biológiai alapon történő „feljavítását” tűzte ki célul – a 20. század harmincas és negyvenes éveinek fajbiológiáján át, amikor ez az eugenikától kölcsönzött biológiai, szakmai eszköztár átbillent a fajismeret területére a náciizmus és fasizmus eszköztárát gazdagítva, a 21. századra eljutunk oda, hogy a fajismeret kommersz, mindenki számára eladható tudássá válik.

„Fedezze fel etnikumát és származását!” Tudjuk, hogy ez ma egy jól ismert géndiagnosztikai vizsgálat jelmondata, és hogy egyre többen élnek ezzel a tesztelési lehetőséggel. Ma a fajiság kézbe kapott információcsomag lesz, amelynek a tudatosítása nem jár együtt az egyén büntetésével, marginalizációjával. De vajon miért is érdekel minket ennyire az, hogy mely etnikumhoz, rasszhoz, népcsoporthoz tartoztak az őseink? Úgy vélem, hogy nemcsak az identitástudat adta biztonságérzet a fő mozgatórugója ennek a kíváncsiságnak, hanem egy eleve elég szigorúan megalkotott etnicitáskategorizáláshoz csatol vissza, az etnikumokról való – tanult – sztereotípiáinkat aktiválja. Amikor a genetikai térképen helyezem el magam, ugyanazt az igényt fogalmazom meg, amit az előző századfordulón önonazonosságukat keresők – nyilván más eszközökkel.

Marius Turda munkája rendkívül hasznos és hiánypótló. Nemcsak azért, mert gazdag forrásanyagot helyez elénk, de azért is, mert ezáltal tükröt tart a ma embere számára. Úgy gondolom, a kötet maga társadalomtörténeti unikum, a román történetírásban mindenképp úttörő munka. Nem csak románoknak: de románul tudóknak mindenképp ajánlott elolvasni.